

Коч С.В.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри історії та світової політики
Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена аналізу соціального процесу міграції як чинника політичних процесів. Аналізується міграція в ракурсі порівняльно-історичного підходу, що дозволяє в повній мірі прослідкувати типологію і способи цього процесу і побачити еволюцію детермінуючого впливу міграції на політогенез.

Ключові слова: міграція, політичний процес, політогенез, соціальний синтез, геосоціальна система.

Результатом сучасних соціальних процесів є факт ускладнення суспільних структур територіальних об'єднань, які здобувають багатоступінчасту форму у вигляді ієрархічних соціальних систем й відносин. Як різновид соціальних процесів, який відбиває рівень суспільного розвитку й соціальний і культурний потенціал контактуючих суспільств постає міграція. Її розглядають як найважливіший елемент способу життя, форму людської діяльності [1], навіть як передумову еволюції [2].

Головна мета ранніх міграцій і соціальних подій, що відбувалися внаслідок *переміщення*, проявилася в підвищенні ступеня групової захищеності, збільшенні потенціалу модифікованого суспільства. На думку деяких авторів, контакти вели до формування спільностей більш високого порядку [3]. Розвиток міграційних процесів вів до ускладнення соціально-економічних і політичних наслідків. Л.С. Клейн, оцінив її (поряд з перебуванням, збереженням і творенням) як один із чотирьох основних видів людської діяльності [4]. Трансформації, які при цьому відбувалися, носили множинний характер і припускали зміни, як у групі мігрантів (алохтонів), так і в групі автохтонів.

Уже ранні міграції носили різний характер: злиття близьких за походженням груп; інфільтрація в однорідне середовище неспоріднених груп населення; завоювання й встановлення політичного панування; багаторазові послідовні завоювання однієї території різними групами; переселення на «вільну» територію частини групи зі збереженням основних соціальних структур і подальша адаптація в новому середовищі та ін.

Характер змін залежав від багатьох факторів: рівня соціально-політичного розвитку контактуючих груп; від особливостей господарсько-культурного типу й наявності вільних екологічних і економічних ніш у ландшафтах і групах, що приймають нових мешканців; демографічної потужності груп і збалансованості статевовікового складу. Всі ці фактори впливали на швидкість і спрямованість асиміляційних процесів: культурогенез і політогенез зокрема.

В стародавності міграції поклали початок таким соціально-культурним процесам як: *розсіювання, сепарація, акультурація, асиміляція, метисизація, міксація, уніфікація та ін.* За звичаєм, ці процеси характеризуються швидкістю, поширенням, напрямом і спричиняють співіснування доцентрових і відцентрових тенденцій, що є факторами динаміки політичних процесів. Міграційні рухи знищували відособленість, яка була властива попереднім етапам розвитку, вели до появи соціально-політичної конкуренції груп з різними механізмами соціального регулювання, різною природою й системою влади. Конкуренція проявлялася при контактах груп з різною господарською спеціалізацією, системою зберігання й трансляції культурної традиції (інформації) [5].

Міграція як чинник соціально-політичного розвитку широко представлена в науково-теоретичних пошуках дифузійністської школи, коли історія народу й цілої країни розглядається як історія адаптації до зовнішніх впливів, як історія трансформації суспільства під впливом зовнішніх факторів, таких, як навала, військова погроза або культурний вплив сусідів. У науці немає загальноприйнятого терміну для позначення такої трансформації, у конкретних випадках мову ведуть про арабізацію, еллінізацію, романізацію, ісламізацію, модернізацію й так далі. Оскільки мова йде не тільки про переймання суспільних і культурних здобутків, але й про синтез нових порядків і старих традицій, то ми можемо називати цей процес процесом соціального синтезу.

Так, відомо, що переселення номадів ще в стародавні часи спрощувало колишню мовну і політичну ситуацію, вело до формування регулярних міжкультурних зв'язків [6; 7]. Це обумовлювало формування більш досконалої системи культурної адаптації й комунікації, що по швидкості й відстані передачі культурної інформації кардинально перевершувала попередників [8]. Саме тому певні категорії культурних явищ швидко поширювалися на величезних просторах, що мали у своїх межах рухливе населення. Подолання мовної, конфесійної, соціально-політичної розмаїтості, зведення її до меншої кількості варіантів вело до утворення великих цивілізаційних систем, регіональних комплексів культури. У процесі їх формування яскраво проявляється політичний фактор, що веде до утворення імперій.

Міграційний рух послідовно міняв свою специфіку й функції: з переважно природного руху, метою якого було «освоєння», «приспосовання», «збереження специфіки групи» і т.п., до активної функції, як елемента політики.

Державна політика епохи середньовіччя еволюціонує від популяціонізму до мальтузіанства і в зворотному напрямі — шукаючи відповіді на соціально-економічні проблеми і потреби.

Економічна й географічна експансія підвищили роль чисельності населення, як фактору сили держави, отже турбота про зростання кількості населення стала домінуючою в політичному житті держав, і особливо тих, перед якими стояли проблеми освоєння великих територій.

Феодална держава відповідала рабовласництвом і покріпаченням, перетворенням людини у власність влади, що відкривало шлях для примусової міграції-колонізації. В соціально-економічних умовах феодалізму існує проблема регулювання чисельності в межах державної території (заселення окраїн, «освоєння» земель). Демографічні процеси й демографічна політика стають одним з найбільш впливових факторів політики.

Показовими були заходи Пруссії по залученню іноземців на землі Східної й Західної Пруссії, Сілезії, Бранденбургу. Значної за розмахом була політика російського царату по залученню населення в південно-східні межі Імперії. Власні традиції колонізації мали і Англія, Франція, Данія, Іспанія, Пруссія, Австрія. Видавалися укази, що забороняли еміграцію, відносно вербувальників і бажаючих виїхати застосовувалися каральні міри, вживали дії, спрямовані на повернення підданих. Популярність набуло положення про те, що слава монархів пропорційна числу його підданих. Ця думка багато в чому визначала політику абсолютистської влади в питаннях демографії й міграції. Вона містила в собі дії законодавчого, медичного, соціального й економічного характеру.

З іншого боку, міграція стала відповіддю на посилення держави — засобом збереження, забезпечення життя, відкриваючи можливість ігнорувати тиск державної влади, державні кордони, втілювати додержавний ідеал волі. Міграція стає формою соціального протесту. Шукання «вільних земель», де триває ідеальне життя, широко культивувалася в соціальних утопіях. Крайні форми цієї фантазії проявлялися в сфері прагнень просувати свою правду за межі історично сформованих кордонів. Масовий утопізм не тільки підживлював мрії, але й активізував прагнення «переселитися» в «інше» суспільство, стимулював політичні, господарські проекти перебудови суспільства, служив політичним романтикам і демагогам основою для провокування смуту. Отже, міграція з боку соціально-політичних наслідків — набувала двоїстого характеру. Влада намагалася контролювати цей рух і підкорити його власним завданням, але ці два потоки в зростаючому ступені вступали в конфлікт один з одним.

При аналізі періоду середньовіччя часто використовують комбінування методичних підходів, що припускає сполучення теорії «культурних кіл» і теорії «демографічних циклів» [9]. Перша пояснювала міграційні процеси через логіку центр-периферійних відносин. Так, зазнаючи впливу від центру, кочова периферія впливала на процеси у феодалному суспільстві, на внутрішнє середовище. Племінний

експансіонізм визначався особливостями кочового господарства: його зацікавленістю в продуктах землеробства й ремеслах, відсутністю (або мізерністю) надлишкового продукту, надмірністю робочої сили. Міграції й завоювання кочівників відбувалися не тільки в давній і ранньосередньовічній періоди, але й протягом середньовіччя й нового часу. Такі племінні міграції й завоювання (монголів, туркмен, узбеків, тюрк-османів і ін.) кочівників, що мали ефективну військову організацію, приводили до радикальних змін у культурних центрах.

Друга виходить з тези, що зростання демографічного тиску і перенаселення призводять до соціальних конфліктів і ведуть до встановлення авторитарних, деспотичних режимів [10]. Протягом усього середньовіччя в більшості східних країн, племінні групи представляли активну силу в створенні імперій. У соціально-політичній ієрархії цих держав кланова знать займала домінуюче положення. Спираючись на військову силу племінних ополчень, вона привласнювала престижні посади у військово-адміністративній системі управління й представляла верхній ешелон влади [11]. Етнічно далека місцевому населенню, така знать мала потребу в виключно деспотичному характері влади й посиленні централізації. Відомо, наприклад, що при Юанях і маньчжурах у Китаї різко підсилилася влада імператора. Аналогічне явище мало місце й в інших країнах Сходу, зокрема при монголах Хулагуїдах в Ірані, при дельійських султанах і могольських падишахах в Індії, при Османах у ряді країн Близького Сходу й т. ін. [12]. Феодална анархія й роздробленість XV ст., як результат посилення приватного феодалного землеволодіння, на початку XVI ст. змінилися новим етапом централізації, що обумовлював стабілізацію суспільства.

Економічні й технічні зміни, що стали результатом промислових революцій, обумовили різку зміну в демографічних процесах. Їх можна представити із трьох позицій: 1) ріст чисельності населення; 2) переміщення демографічних центрів; 3) процес урбанізації. Розвиток капіталізму, поглиблюючи суспільний поділ праці, сприяв економічній, політичній, етномовній, інформаційній консолідації суспільства. Аж до нового часу, міграційні процеси захоплюють величезні простори й радикально міняють етнічний, культурний і політичний вигляд регіонів і держав.

Природне, стихійне регулювання міграцій на ранніх етапах розвитку суспільства змінилося розробкою глобальних, довгострокових стратегій міграційних процесів, які покликані зробити його прогнозованими й регульованими.

Перші форми цілеспрямованого регулювання чисельності й розміщення населення (примусова еміграція, розосередження, колонізація) виконували функцію, що стабілізує й упорядковує, для підтримки відповідного балансу між навколишнім середовищем, ресурсами й населенням. Як ефективна державна дія — часто була спрямована проти сепараційних рухів в імперіях.

До початку XX ст. міграція найчастіше могла бути викликана або зупинена владними розпорядженнями. Адміністративні методи зберігають провідне значення серед механізмів управління міграціями

на протязі всього ХХ ст. й застосовується практично всіма державами — провідними гравцями світової політичної системи. Адміністративний підхід робив непотрібним дослідження міграційної поведінки, він базувався на двох парадигмах: перша — суспільство складається з окремих індивідів, які один з одним слабо пов'язані сімейними, етнічними, соціальними, територіальними й іншими зв'язками; друга — індивід у будь-який момент часу, відповідно до політичних рішень, може бути переселений у будь-яку точку доступного географічного простору, причому необов'язково насильницьким шляхом.

Адміністративний підхід реалізує єдине програмне завдання — підтримку стабільності соціально-політичної системи, яка існує й не переслідує мети по її вдосконаленню або цілеспрямованому моделюванню.

Лише після Другої світової війни міжнародне співтовариство усвідомило, що необхідно багатобічне співробітництво людства по координації дій відносно міжнародної міграції.

Прагнення розкрити об'єктивні закономірності міграцій, оцінити їх соціальні наслідки й визначити ефективність управлінських дій, яскраво виражена в позитивістському підході. Суть його полягає в тому, що міграційна поведінка кожного окремого індивіду або родини розглядається як результат індивідуального вибору, що залежить від ряду факторів — географічних, економічних, екологічних. Саме інтереси приватної стратегії людей є відправною крапкою при аналізі [13]. Міграційна й адаптаційна поведінка розглядається як індивідуальна, тобто вплив неформальних і референтних груп, кіл спілкування — не оцінюється. Загальні причини міграційної активності з погляду позитивізму: потреба розселення, створення колоній, «тіснота» обжитого простору й потреба в нових землях; індивідуальні установки на зміну місця проживання; заперечення державної соціально-економічної або національної політики й ідеології; обмеження волі віросповідання; порушення прав людини по національній ознаці.

Сьогодні позитивістський підхід в управлінні міграціями знаходить свою реалізацію в проведених програмах по «запрошенню співвітчизників» у Росії [14], Румунії [15], Угорщині [16], Болгарії [17], Польщі [18] і ін. країнах.

Важливе значення, в оцінці привабливості місця потенційними мігрантами, соціальних можливостей, які там сконцентровані (можливість одержати освіту, роботу, гідне проживання й т.д.). Тому напрямки міграційних потоків не постійні, а прямо залежать від соціальної привабливості регіону і його здатності «уміщати» нове населення. Найважливішим фактором є можливість для психологічної адаптації в новому середовищі. Величина культурної дистанції оцінюється як чинник, що визначає потужність міграційного потоку.

Вже позитивістський підхід асоціюється зі спробою побудови формальних моделей міграційних процесів: «модель гравітації», концепція «найменших зусиль», методика «ментальних карт», тощо.

Починаючи з 60-х рр., стали популярними обстеження міграційних потоків, що включали вивчення

об'єктивних факторів, які впливають на них: економічні, соціальні, демографічні, від яких залежать: інтенсивність і напрямки міграційних потоків, ефективність і стратегія адаптації переселенців. Комплексний погляд на проблему міграційної поведінки запропонував соціологічний підхід. Він виходить із того, що на міграційну поведінку людей впливає не тільки індивідуальний вибір, але й ті соціальні групи, до складу яких вони входять, а також референтні групи, на норми яких вони орієнтуються. Ключовим моментом в аналізі й регулюванні міграцій займає — міграційне поведінка, що робить важливим розгляд регіональних й культурних особливостей міграційних установок населення й міграційного поведіння [19]. Прихильникам такого підходу належить ідея про те, що причини міграції лежать не тільки в закономірностях розвитку виробництва, але й у потребах, що трансформуються, інтересах і прагненнях людей [20].

Прихильники даного підходу виходять із того, що чужорідні елементи в певних комбінаціях можуть породжувати конфлікти в політичній системі держав і в просторі культури. Отже, найбільш сильний вплив на трансформаційні процеси в суспільстві здійснюють етнічні міграції. Крім разових змін у структурі населення (демографічної, статевій, віковій, соціальної й ін.), вони здатні в корені змінити тип відтворення населення: співвідношення норм демографічної поведінки, форму культурної пам'яті та засобів ретрансляції культурної традиції, вплинути на здоров'я поселенців.

В основі етносоціологічного підходу лежить концепція культури як колективного способу адаптації до природного й соціального середовища [21]. Таким чином, соціально-політична стабільність залежить від розуміння специфіки міграційної рухливості представників різних народів; особливостей культури мігрантів, тобто виробленої протягом поколінь традиції, які відбиваються на поведінці та засобах сприйняття соціально-культурної і політичної дійсності. Політичний розвиток суспільства залежить від того, наскільки глибоким виявиться вплив міграції на соціальну структуру та економічну специфіку суспільства. Прогнозування та планування впливів стає найбільш актуальним завданням державної влади, яка розглядає міграційну політику, як механізм конструювання соціально-політичної системи.

Сучасні суспільства виступають як адаптивно-адаптуюча система, тому міжкультурне пристосування розглядають як багатоаспектний процес. У якості першочергових піднімаються проблеми: комунікації й налагодження міжкультурного діалогу; збереження позитивного емоційного стану в обох групах; збереження психічного здоров'я; придбання/збереження соціального статусу для громадян країни й прибулих мігрантів [22]. У цьому зв'язку важливими стають дослідження, які спрямовані на аналіз соціальних моделей — «моделей благополуччя».

Дослідники цієї теми сходяться в тому, що однієї (єдиної) соціальної моделі немає. Якщо в середині ХХ ст. можна було умовно вказувати на формування «європейської соціальної моделі» (в розумінні режимів благополуччя), то сьогодні можна констатувати

динамічне розширення й збільшення діапазону національних особливостей, які привели до формування ряду національних режимів благополуччя. Зовнішня привабливість соціальних умов одночасно є внутрішньою погрозою стабільності сформованої моделі.

Соціально-економічні погрози стають основою для формування політичних рішень. Сучасна держава повинна впливати на форму та засоби взаємодії культур в рамках полікультурного суспільства. Вона може обирати різні стратегії щодо взаємодії: 1) стратегію асиміляції («Плавильний тигель»); плюралістичну (моделі «Salad Bowl», «культурний плюралізм», «веселкова коаліція» та ін.); або радикальну (етноцентризм, афроцентризм, поліцентризм та ін.).

Завданням політичної міграціології стала корекційна робота з контактуючими співтовариствами, з метою усунення проблем адаптації. Для внутрішньої політичної стабілізації інтеграція корисна тим, що ставши членами одного співтовариства, групи-учасники приймають кодекс добросусідства. Конфлікти усередині соціально-політичної системи повинні виглядати економічним абсурдом. Крім того, інтеграція покликана вирівнювати міжрегіональні розходження в економічному розвитку й згладжувати перепади господарської кон'юнктури, що також звужує базу для внутрішніх конфліктів. Якщо ще в 70-90 рр. ХХ ст. вважалося, що адаптуватися до проживання в країнах прийому повинні лише іноземці, продемонструвавши лояльність до базових цінностей, політичних принципів, законів і практик співжиття, зберігаючи власні традиції, спосіб життя, норми й принципи, тільки якщо останні не суперечать законам країни, тепер стало зрозумілим, що завдання адаптації до сумісного життя стоїть і перед місцевим населенням.

Сьогодні діаспоральні системи, створені мігрантами, стали не тільки соціально-культурними анклавами для адаптації і реабілітації мігрантів, вони стали дієздатними учасниками політичних процесів.

Розглядаючи домінуючі тенденції в міграційних процесах різних історичних періодах, можна відзначити динамічність багатьох застосовуваних понять і концептів, які активно використовуються в науці й політиці, як приклад, термін «автохтонність» народу або визначення його «історичних кордонів». Будь-яка сучасна держава, як і народи, що її складають, у своєму розвитку пройшли різні періоди й перебували в різному статусі щодо влади. У формуванні сучасних націй брали участь різні етноси, і ті, що постають в якості таких, що утворювали державу, одночасно виступали у вигляді мігрантів щодо тих територій, де сьогодні домінують. Термін «міграція», таким чином, використовується для позначення культурних явищ різних рівнів: розселення, колонізації, зміни ареалу перебування, переміщення в рамках екологічної ніші та ін. Незважаючи на свою різноплановість, кожний з видів міграцій є одним з важливих ланок у системі реалізації культурно-історичної адаптації населення до середовища, яке динамічно змінюється.

Міграції виконують роль механізмів соціально-економічної адаптації для стійких груп. Міграційні процеси активно вплинули на формування етнічного

вигляду планети і її господарсько-культурне освоєння. Історично специфіка міграцій раннього періоду полягає в домінуванні відцентрових процесів над доцентровими.

У міру перетворення міграцій в інструмент політики, вони починають виконувати інші функції, — підтримувати стійкість політичного утворення (депортація «проблемних» сегментів населення, переселення «зайвого» населення), використовується для вирішення економічних і політичних проблем (запрошення іноземців для освоєння й охорони окраїн). При цьому доцентровий тенденції в міграційних процесах продовжують переважати, відмінність полягає лише у тім, що в перших — переміщуються вже не системи, як цілість, а невеликі окремі локальні групи в межах більш-менш стабільних геосоціальних систем. Особливим випадком є виселення за межі одного соціально-історичного організму великої групи людей, які на новому місці утворюють новий геосоціальний організм, що належить до того ж типу [23]. Крім того, влада намагається зробити міграційний процес регульованим.

Порівняно недавно, за історичним виміром, відбувся якісний поворот, перехід до переваги доцентрової міграції. Це свідчило про розрив з тисячолітньою історичною традицією. Міграційна експансія змінилася рееміграцією у напрямку економічних і політичних центрів. Тепер вона не сприяє підтримці вже сформованого укладу, а навпроти — є погрозою для нього. Отже міграція набула ролі чинника політичного процесу.

Література

1. Косарев М.Ф. Миграция как модель исторического процесса // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Отв. ред. Н.А. Гей. — М., 2004. — С. 123-136.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л.: ЛГУ. 1989. — 495с.
3. Гиренко Н.М. Социология племени. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1991. — 303 с.
4. Клейн Л.С. Археологические источники. Изд. 2-е, дополненное. — СПб: Фарн. 1995. — 352 с.
5. Баландье Ж. Политическая антропология. — М., 2001. — С. 101.
6. Еремеев Д.Е. Роль кочевников в этнических процессах // Вестник МГУ — Сер.: Востоковедение. — 1980. — № 2. — С. 32-44.
7. Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселения народов в формировании новых этнических общностей // Советская этнография. — 1968. — № 2. — С. 35-45.
8. Куббель Л.Е. Культурная традиция в информационной сети культуры: функционирование и трансформация // Советская этнография. — 1985. — № 6. — С. 17.
9. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XV-XVIII веках. — Т. 1. Структуры повседневности. — М., 1986. — С. 42-44.
10. Сови А. Общая теория населения. Т. 1. — М., 1977. — С. 6.
11. Нефедов С.А. Метод демографических циклов в изучении социально-экономической истории допромышленного общества / Автореферат диссертации... кандидата ист. наук. — Екатеринбург, 1999.
12. Мугрузин А.С. Роль природных и демографических факторов в динамике аграрного сектора средневекового Китая (к вопросу о цикличности докапиталистического

тического воспроизводства) // Исторические факторы общественного воспроизводства в странах Востока — М., 1986. — С. 11-44.

13. Тишков В. Социально-политический и культурный смысл антимиграционизма // Открытый форум МОМ. — Выпуск № 6. — декабрь 2003.

14. Указ Президента РФ «О мерах по содействию добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, которые проживают за рубежом» от 22 июня 2006 г. // Официальное интернет-представительство Президента России. Электронный адрес: <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=034305>

15. Закон о румынском гражданстве № 21/1991 с изменениями внесенными Срочным Распоряжением Правительства Румынии № 68 от 13 июня 2002, с изменениями и дополнениями Закон № 542/01.10.2002, Срочное Распоряжение Правительства Румынии № 43 от 29.05.2003, принятый с изменениями и дополнениями Закон № 405/13.10.2003 // Monitor oficial — № 98 / 06.03.2000.

16. Закон Венгрии “О статусе венгров, которые проживают за границей” // Электронный адрес: <http://www.sdpuo.com/rus/news/part-news/4023662e5aaba/>

17. Закон о болгарях, живущих вне Республики Болгария 29 марта 2000 г. // Държавен вестник. — №30. — 11 апреля 2000.

18. Закон Республики Польша о Карте поляка от 7 сентября 2007 года // Электронный адрес: <http://www.poland.gov.pl/Karta.Polaka,2532.html>

19. Рыбаковский Л.Л. Региональный анализ миграций (монография). — М.: Статистика, 1973. — 159 с.

20. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. Очерки теории — Новосибирск: Наука, 1991. — 446 с.

21. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // Советская этнография. — 1981. — № 2—3. — С. 80—87.

22. Павленко В.Н. Аккультурационные стратегии и модели трансформации идентичности у мигрантов // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под ред. Г.У. Солдатовой. — М.: Смысл, 2001. — 279с.

23. Семенов Ю.И. Общество как целостная система // Социальная философия. — Под ред. И.А. Гобозова. — М.: Издатель Савин С.А., 2003. — С. 61-79.

Коч С. В. Миграционные процессы как фактор социально-политического развития. — Статья.

Аннотация. Статья посвящена анализу социального процесса миграции как фактора политических процессов. Анализируется миграция в ракурсе сравнительно-исторического подхода, что позволяет в полной мере проследить типологию и способы данного процесса и увидеть эволюцию детерминирующего воздействия миграции на политогенез.

Ключевые слова: миграция, политический процесс, политогенез, социальный синтез, геосоциальная система.

Koch S. V. Migration processes as a factor of the social and political development. — Article.

Summary. The article analyses the social process of migration as a factor of political processes. It analyses the migration from the viewpoint of the comparative and historical approach allowing to retrace the typology and ways of the process and see the evolution of the determining influence of the migration onto the politogenesis.

Key words: migration, political process, politogenesis, social synthesis, geosocial system.